

Kinda István

Büntető szokások a moldvai csángóknál

Tanulmányunkban a moldvai csángó falvakban alkalmazott büntetések rendszerét próbáljuk bemutatni. Nyugat-európai, székely és csángó példák párhuzamba állításán keresztül az újkori és modern kori büntető szokások egységes, összeurópai jellegét hangsúlyozzuk. A legjellemzőbb csángóföldi büntetések ismertetésével a normaszegések megtorlásának, a rend helyreállításának archaikus formáit, mélyebb kultúrtörténeti rétegekben való gyökerezését emeljük ki. A moldvai csángók kultúrájának itt bemutatásra kerülő szelete jellegzetes társadalmi gyakorlatokat: a szankció és a bosszú szociális, valamint szokásjogi kereteit körvonalazza.

Kutatásunk során a moldvai csángó falvak 18–21. századi rendtartását és annak elemeit vizsgáljuk. Meglátásunk szerint a társadalom életét szabályozó erkölcsi és jogi jellegű normák, valamint az azokat kontrolláló tényezők társadalomtörténeti produktumok: a különböző korok történelmi tapasztalatainak, világszemléletének és jogi gyakorlatának egymásra rétegződő eredménye. A moldvai csángók erkölcsi szabályai és az azokat ellenőrző társadalmi-jogi mechanizmusok történelmi rétegei a népcsoport társadalomtörténetéből nagy vonalakban az alábbi, fordulatként értelmezett aspektusok mentén vázolhatóak fel: a.) a középkori magyar tervszerű telepítések és a spontán kirajzások csoportjai középkori normáinak, ellenőrző és büntető mechanizmusainak átörökítése; b.) a székely eredetű csángó falutársadalmak középkori/újkori székely szokásjogban gyökerező rendtartó erejű szerveződésének megléte; c.) a középkor végén eltűnő tagolt moldvai társadalom, a csángók csonka társadalomszervezetének (Vincze 2004:17) hátránya: a kultúra zárványszerű megmaradásának kedvező értelmiségi és polgári réteg teljes hiánya; d.) az ortodox makrotársadalomban a kisebbségi római katolikus vallás által szentesített biblikus hit izoláló, megtartó és rendtartó ereje; e.) a római katolikus egyház mindennapi életben való permanens jelenléte általi hitbeli és világszemléleti determináltság. Bár e társadalomtörténeti szintek azt mutatják, hogy ez a Kárpátokon túli magyar népcsoport sajátos utat járt be a történelem folyamán, norma- és kontrollrendszere – amint azt a következőkben kifejthetjük – általánosabb aspektusaiban betagozható egy összeurópai (szokás)jogi struktúrába.

Tanulmányunkban néhány, a moldvai csángó falvakban működő archaikus büntetésformát és azok társadalomtörténeti, törvénykezési és szokásjogi kontextusát, illetve kulturális párhuzamait mutatjuk be. Példákra épülő elemzésünkben az elementáris erejű büntetések századokon átívelő interkulturális jellegét hangsúlyozzuk. A büntetések társadalmi hatóereje a csángók közösségi normái, a kultúrában előforduló szabályszegések és a közerkölcs alaposabb ismeretében érthetők meg, ezért előbb ezek áttekintését végezzük el.

I. TÁRSADALMI SZABÁLYOK ÉS KONTROLL

A moldvai csángó kultúra és társadalom leírásának és értelmezésének rendkívüli bonyolultsága a kultúra átmeneti jellegéből adódik. N. Luhmann társadalomkategóriáiban a tradicionális

(tagolt) és a poszttradicionális (funkcionalista) társadalmak a rétegződött vagy funkcionális munkamegosztás, valamint a társadalmi rétegződés, illetve a betöltött funkció szerinti egyéni pozícionálás alapján ismerhetők fel.¹ E kategóriák alapján – melyeket magunk is elfogadunk – a jelenlegi moldvai csángó falvak a két társadalomtípus közötti átmeneti állapotban vannak (Kotics 2001:28)

Az individualista, atomizálódott modern társadalmakkal ellentétben az archaikus társadalmakat sokféle szál fűzi közösségekké. Az archaikus társadalom korporatív jellege biztosítja az egyszerre különböző csoportok tagjaként élő egyén számára a társadalmiság teljes megélését. Ugyanez a korporáció (közösség, testület) elveti tagjainak nem hagyományos, az elfogadott kulturális mintától eltérő magatartását. A szabályok megszegőit erkölcsi elbírálás alá vetik, megbüntetik, esetleg kiutasítják a csoportból. Ebben a társadalomban csaknem mindegy, hogy milyen irányban tért el ez a magatartás a normától (Gurevics 1974:165).²

A moldvai csángó rendtartással genealógiai összefüggésben álló székelyföldi falutörvényeket erősítő ősiségről értekezve írta Imreh István, hogy „a faluközösségi normák lassan alakultak ki. A communitybeli ember, amikor rendszerbe foglalta és megerősítette őket, már időtlen idők óta meglévőknél, öröktől fogva adottaknak érezte e szabályokat. A múlt tehát a jelenbe élődött, vagy úgy is mondhatnók: mélyen beleépítődött” (Imreh 1983:15). A székely falvak írásba foglalt törvényeken alapuló rendtartásával ellentétben a moldvai csángó falvak társadalmi-jogi szabályait sosem kodifikálták. A falutörvények rögzítetlensége a moldvai román falvakkal egyező gyakorlatot mutat.³ Míg Erdélyben a szász, a magyar és a székely mikrotársadalmak az írásban pontosan rögzített kontraktuális viszonyokat, Moldvában a román népesség és a környezetükben élő csángó falvak lakossága a szóbeli tranzakcionális megállapodásokat részesítette előnyben (Pozsony 2005). A moldvai csángó jogszokások kutatása ezért rendkívüli körülményt igényel, az azokat rögzítő dokumentumok híján egyéb – főleg egyházi jellegű – írásos források adataiból, valamint a közösségi emlékezetből szűrhetjük le megállapításainkat (lásd pl. Miklós 2005:101–131).

A 20. század elejéig fennálló normatív társadalmi intézmény, a vének vagy a falu tanácsa demokratikus törvényhozónak bizonyult: nem váltak külön az irányítók és az irányítottak. A részesekből vagy szabadparasztokból álló homogén csángó falvakban nem léteztek az eltérő érdekek szerint szerveződő különböző társadalmi kategóriák. Amit a falu vagy a vének tanácsa érdekeiknek megfelelően döntött, az mindenki számára hasznosnak bizonyult.⁴

Mint azt a csángó norma- és ellenőrző struktúra történeti rétegzettségének vázlatában jeleztük, az egyének cselekedeteit koruk és környezetük értékrendszere, ideáljai motiválják (vö. Gurevics 1974:8). A múltba vesző ősi struktúrára épülő közösségi normarendszer a régi szokások

1. Luhmann kategóriáit alkalmazza (Heller 1994:181).

2. Jól szemlélteti a szerző a pozitív irányba történő elhajlást is mint devianciát: azt az iparost, aki a céhben a szokásosnál jobb minőségű terméket készített, vagy a többiekénél gyorsabban, ésszerűbben dolgozott, éppúgy megbüntették, mint a hanyag mestert. Kutatásaink során magunk is felfigyeltünk hasonló jelenségre: a csángóknál idős asszonynak nem illik ápoltnak lenni, nem illik tetszeni akarni. A szabályszegőt a 21. század küszöbén határozottan kiutasították a társadalomból. Bővebben lásd Kinda 2005:40–44.

3. „A román falu életére pontosan elszigeteltsége jellemző, mintha saját magába fordulva múltna ki, anélkül, hogy írásos emléket hagyna maga után. Az egyetlen, hamisítatlan paraszti dokumentum, az maga a parasztság. (...) Nincsen írott szokásjogunk, nincsenek városi privilégiumaink, céhek szervezeti szabályzatai stb., amelyeket az állami levéltárak évszázadok óta szakszerűen őriznek” (Stahl 1992:71–72).

4. Vrácsai példán: Stahl 1992:48–49.

részleges betartása mellett változhat, és mindig az adott kor kultúrájának arculatát, világnézetét tükrözi. A szabályok alakulása mentén az azokat ellenőrző mechanizmusok is dinamikusak, tehát a közösségi büntető jogszokás is az adott kulturális kontextus terméke. A kisebb faluközösségek belső ellenőrzöttsége fokozottabb, hiszen mindenki mindenkit ismer, és a közösség számon tartja az egyének életrendjét. A megbélyegzés, a megvetés, az esetleges kiközösítés pedig olyan büntetés, amit minden erővel igyekeznek elhárítani.⁵ Erkölcsi botlás, vétség ennek ellenére gyakori a legtöbbször biblikus hiten nyugvó, istenfélőként bemutatott csángó közösségekben.

A hagyományos csángó falu életében az erkölcsi normák elsajátítása mellett legalább hasonló jelentőségű volt a szabályok betartásának ellenőrzése. Az erkölcsi-magatartási normák érvényességét és működését a tradíció és a kollektivitás támasztotta alá. A társadalom azáltal, hogy az erkölcsi normák betartását mindenki ellenőriztette, biztosította saját zavartalan fiziológiai működését. Ez az ellenőrzés az erkölcs megjelenési formáinak egészét átfogta: a nevelés, a munkavégzés, a játék-szórakozás, a szexuális élet, a vallási élet, a párválasztás területeit, valamint kiterjedt a társadalmi és a magánélet valamennyi szintjére (Veres 1984:36).

Az ellenőrzés bűnmegelőző tevékenységként tehát a társadalmi szabályok betartásának egyének és intézmények általi folyamatos monitorizálását jelenti. Korábbi tanulmányunkban az ellenőrző intézményeket formális (felülről szervezett, az államhatalom által legalizált) és informális (belülről kitermelt, a közösségek által legitimizált) kontrollformák alapján különítettük el (Kinda 2005:21–56). Kontrollhatást azon intézményeknek, testületeknek tulajdonítottunk, amelyeknek az adott faluközösségen belül valamilyen normarendszerhez igazított erkölcsi mércéjük, illetve konformitást kikényszerítő erejük van. A formális kontroll tényezői közt a vallás–egyház–pap többszörösen rétegzett, a hívők világi életét is felügyelő intézményt, a világi hatalom felügyeleti szerveit: rendőrség, tanács (polgármesteri hivatal), bíróság, valamint a fiatalabb generáció szocializációját biztosító iskola intézményét találjuk. Az informális ellenőrző mechanizmusok körvonalazhatatlanságuk és szervezetlenségük ellenére általában nagyobb hatékonysággal látják el feladatukat. A falu szája, annak vulgáris, ármánykodó és pletykálkodó formái, az azok nyomán módosuló közvélemény,⁶ a világi és egyházi hatalom egykori és mai informátorai (*besúgók*), a falu tagjai által közösségi kontrollként működtetett állandó *monitoring*, valamint az archaikus közösségekre jellemző transzcendenstől való óvakodás (átok, fekete mise) együttesen szoros ellenőrző hálóként szövik át a falusi közösségeket.

Ilyen állandó komplex ellenőrzés alatt a normaszegés elkövetése az ellenőrzés sikertelenségét feltételezi; a kontroll azonban önmagában nem szavatolja a bűnözés kizárását, működésének lényege a normaszegés megelőzése, azt követően a bűnös felfedése és az igazságszolgáltatás előkészítése. A szankcionálás hatásköre a legitim és/vagy legális büntetőjogi hatalommal is felruházott társadalmi intézményekre hárul. A fenti kategóriák alapján látható, hogy a szűkebb hatáskörű ellenőrző intézmények nem képesek szankció kirovására, a bűnös megbüntetésére. Még szűkebb azon intézmények köre, amelyek a normasértőt magába fordulásra, megbánásra és erkölcsi megtérésre készítetik.

A szabályrendszer normaként való tételezésekor ontológiai adottságánál fogva magában hordozza a normaszegés lehetőségét, ugyanígy az egyénekből szervezett társadalom önmagában

5. Székely példán lásd: Imreh 1973:259.

6. A falu szája az értékek kiválasztásával és terjesztésével magasabb rendű funkciót is betölt. Ha nem volna a falu szája – figyelmeztet a szociológus Dimitrie Gusti – a társadalmi élet sok alapvető tényezője – mint az erkölcsiség, illendőség, kölcsönös segítés fől számolódna (1976:193).

tartalmazza bomlásának, dezintegrációjának eleve adott lehetőségeit. A kontroll és a büntető szervek az ilyen tendenciákat hivatottak egyensúlyban tartani, megfékezni. Társadalomkutatók és erkölcsfilozófusok egyetértenek abban, hogy egy-egy társadalomban a vétségek látványos elszaporodása erkölcsileg a normák tudatának megváltozására vezethető vissza, s ilyenkor az erkölcsi viszonyok azért nem töltik be szerepüket, mert azok átlagos társadalmi körülményekre kidolgozott sajátos társadalmi mechanizmusok (Egyed 1981:13).⁷ Moldvában a tradicionális–poszttradicionális közötti átmeneti társadalmi tudat okozta válság magyarázza napjaink megszorodott vétségeit, s mivel a dinamikusabb erkölcsi viszonyok megváltozása nem jár együtt a lassan alakuló társadalmi intézmények megváltozásával, a kettő közötti átfedés rései a normaszegés területeként kínálkoznak. Heller Ágnes amellett érvel, hogy ez a társadalomban gyakran érzékelhető „erkölcsi hanyatlás” korszaka – amelyet Durkheim anómiaként (1997) definiált – tulajdonképpen illúzió: a társadalmi szerkezet ugyanis reakcióként folyamatosan kitermel más, aktualizált morális struktúrákat, azaz automatikusan ellensúlyozza az egyensúly megbillenését (Heller 1996:39).

Láthattuk, hogy ahogyan a lokális közösségek kitermelték saját szabályrendszerüket, úgy gondoskodtak annak betartását ellenőrző kollektív erő létrehozásáról is. A szokásjogon alapuló régi szervezet jogkörét azonban a 19. században megerősödő román világi hatalom intézményei részben átvették, illetve felülírták: „1910-ben a törvényhozó, látva, hogy a védtelenné váló falusi közösségek többé nem képesek szembeszállni az új időkkel, polgári hivatali szervezetet erőszakolt rájuk” (Stahl 1992:47). A 19. század derekán megalakuló és intézményeit gyorsan kiépítő központosított román államhatalommal szemben lassan meggyengült, a 20. századra gyakorlatilag megszűnt a moldvai faluközösségek autonómiája, amely korábban sem volt a katonarendű székely falvakéhoz mérhető (Tánczos 2000a:203). Az archaikus közösségek felbomlását az utóbbi két évszázadban időről időre új tényezők – kiépülő hatalmi intézmények, világháborúk, kollektivizálás, erőltetett városi iparosítás – sietteték. A munka- és földcentrikus társadalom erkölcsi normáihoz és azok érvényéhez legtovább a falu gazdarétege ragaszkodik, a földnélküliek, napszámosok vagy a városon dolgozók vetik el leghamarabb azokat (vö. Veres 1984:40).

A modernizációs hullámok – az 1950-es években kibontakozó iparosodás, a szerveződő kollektív gazdaság, majd az 1990-es évek nyugati társadalmak kultúráját közel hozó változásai – okozta mély tudati és identitásválság, a csángó mikrotársadalmakat teljes vertikumában átfogó szkizofrénia állapotában a szociális kontroll premodern–modern elemeinek, gyakorlatainak, intézményeinek egymást felülíró komplexitása ellenére nem tudja hiánytalanul betölteni funkcióját. Moldvában az utóbbi években a világnézeti, társadalmi és a látványos gazdasági változások mellett a közösségi erkölcs és a társadalmi mechanizmusok terén, sőt még a hivatalos egyházi erkölcsi kódex tartalmában is jelentős elmozdulások tapasztalhatók. A változó kollektív szabályok és erkölcsök mellett hangsúlyos a kontrollintézmények átstrukturálódása is (Kotics 2001:43). Kutatások szerint az ellenőrző intézmények centralizációja során a faluközösség fokozatosan megszűnik önálló, egységes szervként fellépni, helyét autokrata módon a vallási életben betöltött szerepét túldimenzionálva a katolikus pap veszi át (Kotics 2001:43, Kinda 2006:147–155).

7. A szerző az erkölcsi élet válságait természetük alapján társadalmi eredetű eseményekhez (háború), természeti csapásokhoz (földrengés, árvíz), biológiai katasztrófához (járvány), gazdasági-ökológiai katasztrófához (aszályt követő éhínség) kapcsolódó válságok kategóriákba rendszerezte, amelyekbe általában társadalmi okok is bejelölnek (az egészségügy állapota, a tartalékok hiánya stb.).

Az államhatalom által létrehozott kontrollintézmények alatt a faluközösségek saját felügyelete gyengülő hangsúllyal továbbra is fennmaradt. A hivatalos szervek így ezt a közösségi ellenőrzést egészítik ki, illetve formalizálttá és hatékonyabbá teszik a mikrotársadalmak normáinak felülvizsgálatát. A szűkebb értelemben vett faluközösség felbomlásával az informális közösségi kontroll meggyengül és a közvélemény egysége is megoszlik, ennek következményeként a szabályrendszer betartásában és a normaszegők büntetésében a hivatalos ellenőrző szervek egyre hangsúlyosabb szerephez jutnak. A világról kialakult hagyományos tudás kiszélesedésével, az új életminták megismerésével maguknak a kollektivitáson alapuló hagyományos mikrostruktúráknak a léte kérdőjeleződik meg, ennek okán beindul az általuk fenntartott informális intézmények sorvadása. A kis közösségek felbomlása újabb (társadalmi és jogi értelemben vett szélesebb) elvárás- és normarendszereknek való egyéni megfelelés lehetőségének kedvez, a hagyományosabb csoportok által legitimnek tartott normák rendszerét a kilépők magukra nézve nem fogadják el mint legitim kontrollt. Az új életmodellek szerint élők kikerülnek a korábbi hagyományos ellenőrzés alól, a szűk értelemben vett közösségből, és annak tagjaival ellentétben kizárólag az állampolgári szabályokat, a legális kontrollt és az állampolgárra szabott szankciókat fogadják el.

A 20. századi csángó társadalmakat többnyire a szokás és a törvény együttes jelenléte jellemozte (Tánczos 2000b:208), s a tradicionális gyakorlat fokozatos háttérbe kerülése mellett ugyan-csak ez a szinkronitás tekinthető a 21. század eleji csángó társadalom működési alapjának.

2. A NORMASZEGŐ

A társadalom negatív struktúráját vizsgálva Foucault arra a következtetésre jutott, hogy minden társadalomban bizonyos számban előfordulnak egyének, akik nem engedelmesskednek a normák és a kényszerek rendszerének, méghozzá egész egyszerűen azért, mert a kényszerstruktúrák attól azok, amik, hogy az emberek hajlamosak kibújni alóluk. Nyilvánvalóan az a kényszer, amit mindenki elfogad, nem kényszer többé (Foucault 1999:252–255).⁸ Kik azok a személyek, akik esetében a viselkedési mintáktól negatív irányba való elhajlásról, nonkonformizmusról, devianciáról beszélünk? Az erkölcsfilozófia *értelmező lelkiismeretről* (Heller 1996:68) beszél az olyan személy esetében, aki a társadalmi normáknak egyéni interpretációt ad, a közösségi erkölcsöt újraértelmezi, és ennek az átstrukturált értékrendnek megfelelően alakítja életét. A megszokottól eltérő életstratégiát választó egyén deviánsnak, eretneknek vagy bolondnak minősül azokban a társadalmakban, ahol a viselkedési/viszonyulásbeli normákat szentnek tekintik, értelmezésüket, ellenőrzésüket a papok vagy az egyház kisajátítják – akárcsak a csángó falvak társadalmának esetében, vagy az értelmezésüket illető kollektív vélemény a világi hatalomba ágyazódik. A normák személyessé alakítása és az immáron deviáns szabályrendszer beépítése önmagában provokatív a külső tekintélyt megtestesítő közösség felé. Az erkölcstelenség pszichózisának jeleit⁹ mutató egyén ebben a szellemben fogant intézkedései, eljárásai, egész viselkedése már egy deviáns ember képét nyújtják, következképpen kiutasítják, nevetségessé teszik, és a kollektív erő rendelkezésére álló minden eszközzel büntetik (vö. Heller 1996:68–69). Más források szerint a

8. A szociálpszichológus Hankiss Ágnes szerint van olyan norma is – a hazugság tilalma –, amelyet, ha nem akarunk embertársainkkal és önnön értékrendszerünkkel minduntalan összeütközésbe kerülni, szükségképpen meg kell szegnünk. (Hankiss 1978:14).

9. E. Friedell terminológiája (lásd Friedell 1994:173–175).

természetellenes viselkedésű (deviáns) egyének nem mindig a tetten ért vétkezők közül kerülnek ki, hanem olyan emberek sorából, akik a szociális élet peremére sodródtak, meggyanúsítottak, megcsúfoltak, a társadalomból kirekesztettek (Imreh– Pataki 1992:314).

Foucault a társadalom perifériájára szorult egyének definiálásánál négy kategóriát vett a megfelelés mércéjeként, s mivel ezek a legmeghatározóbb társadalmi szerepek, a belőlük történő kizárás a társadalomból való eltávolítás kritériumait jelentik: 1.) a munka és gazdasági termelés rendszere (akik nem vesznek részt abban felmentés vagy alkalmatlanság miatt, marginalizálódnak); 2.) marginalizáció a család viszonylatában (egyedülálló, cölibátusban élők); 3.) a társadalmi diskurzus rendszerének kirekesztettjei; 4.) a játék rendszeréből való kizárás. Az archaikus és a jelenlegi társadalmakban az örület mindig ez a négyszeres kizárás sújtja: munka, család, diskurzus, játék (Foucault 1999:253–257). Összefüggésükben vizsgálva két interpretációs alternatívánk van tehát a deviancia megjelenésével kapcsolatosan: a.) azért beszél egy közösség deviáns egyénről, mert az tetteivel, viszonyulásával a normarendszer, az értékrend ellen vétett; b.) azért válik az egyén – kvázi – deviánssá, mivel a közösség bizonyos mértékben megszakította vele a kapcsolatot, s nem rendelkezik megfelelő ellenőrzési felülettel annak élete fölött. Ebben az esetben a közösség az, amely megkonstruálja a normaszegőt: a kinézett egyén kényszerítve van, hogy a lehető legteljesebben megélje perifirikusságát. Másként fogalmazva két deviancia-konstituáló tényezőről beszélhetünk: az egyént vagy *tetteinek* fényében, vagy *társadalmi helyzetének* függvényében stigmatizálják és zárják ki a közösségi interakciókból.

A gyorsan fejlődő-átalakuló átmeneti társadalmakban a normák eróziója bizonytalanságban, valamiféle diffúz tudatállapotban tartja az embereket, mert nem tudhatják pontosan, hogy végtére is érvényesek-e (még) vagy sem bizonyos normák, megszegésükkel vagy figyelmen kívül hagyásukkal vétkessé válik-e az ember vagy sem. Ezek az átalakuló közösségek az új, társadalmilag még nem egészen elfogadott és szankcionált normák, valamint a halványuló szabályrendszer kettős függőségrendszerébe kerülnek: cselekedeteiktől függetlenül bizonyos fokig mindig normaszegőnek érzik magukat, s így valamiféle elmosódó körvonalú büntudatérzés állandósul bennük (Hankiss 2004:283). A fejlődés különböző fokain álló társadalmak büntudat- és bűnösségreceptióját Riesmann vázolta fel. Amennyiben osztályozását elfogadjuk, úgy a hagyományos társadalmak, az újkori európai társadalmak és a modern ipari társadalmak bűnnel és bűnösséggel szembeni attitűdjeit olyan séma szerint írhatjuk le, amelyben a hagyományirányított emberi magatartás és a szegényérzetet keltő normasértés a belülről irányított magatartással társuló, büntudatot előidéző normaszegésen keresztül a fejlett társadalmak kívülről irányított magatartása irányába mozdul el (Riesmann 1950 idézi Hankiss 2004:275). E klasszifikáció alapján a moldvai csángó közösségek átmeneti jellegét a három fejlődési fázis együttes jelenléte jelzi.

Végezetül még egy különleges kategóriáról kell szólnunk. A normaszegések egy furcsa csoportját képezik azok a vétkek, amelyek a kodifikált szabályok szerint büntetést, a társadalmi gyakorlatban azonban – vagy legalábbis a közösség egy részének morális értékrendjében – egyfajta elismerést váltanak ki. Mérlegelésük és minősítésük több tényező függvénye, társadalmi elfogadottságuk tehát igencsak relatív. Egy település morális életét feltáró tanulmányának szexuális erkölcsökkel foglalkozó fejezetében Veres László utal arra, hogy a szigorú tiltások és büntetések ellenére a falu lánycsoportjának tagjai a szüzességét veszített társukat nemhogy nem közöstitették ki, hanem titokban még fel is néztek rá, amiért bátor volt (Veres 1984:42). Moldvai csángó falvak példáján Kotics József jelzi, hogy – a székely falvakhoz hasonlóan – a más faluból, a kommunizmus idején pedig a kollektív gazdaságból való lopás erénynek minősült (2001:34).

Bár nem részesültek szigorú büntetésben, kutatásaink szerint az első példát követő csángó lányok hosszabb távon mégiscsak megbélyegzettek, a termelőgazdaság meglopását elkövetők és hangoztatók tolvajlásra hajlamos, ambivalens megítélésű, megbízhatatlan személyként sorolódnak be egy-egy csángó falu erkölcsi értékrendje szerinti alsóbb kategóriákba.

3. BÜNTETÉSEK

Dolgozatunk fentebbi fejezetében a normák és a társadalmi kontroll tárgyalásánál jeleztük, hogy azok speciálisan egy adott társadalmon belül érvényesek – azon társadalmon belül, amely elvileg elfogadja és számon kéri azokat. A büntetőjog és a büntetések társadalmi gyakorlatait, azok kialakulását elemző kutatók egyetértenek abban, hogy – a normákkal ellentétben – a büntetések európai, nemzetközi jellegűek (Vajna 1906, Tárkány Szücs 1981, Dülmen 1990, Foucault 1990).¹⁰ Ez azt jelenti, hogy a magyar történelemben a büntetőjog fejlődése az európaival párhuzamos szinkronfejlődés, annak ellenére, hogy a Kárpát-medence a nyugati társadalmi-történelmi viszonyok peremvidékére szorult: a büntetőjog eszmetörténetét tehát nem lehet a kontinensen országosan elkülöníteni, sem megérteni szélesebb kitekintés nélkül (Szabó 2004:72–73). Emellett az egyetemes jelleg mellett bizonyít a moldvai csángók falvaiban érvényesített valamennyi büntetési forma is.

Egyértelmű számunkra, hogy a régi korok büntetési nyilvánosak voltak. A társadalom ezáltal felmutatta az elítélendő cselekvéseket, és egyben tudatosította tagjaiban a testi-lelki fájdalommal járó megtorlás bárkire kiterjeszhető lehetőségét. Nem nehéz egyetértenünk a főleg németalföldi példán dolgozó, de számos közép-kelet-európai adatot is felhasználó Richard van Dülmennek, aki szerint a nyilvános büntetések a kultúra lényegi összetevői. Fogalomhasználatában a *rettenet színháza* a késő középkortól a felvilágosodás korán át a 19. század elejéig tartó, hagyományos büntető rendszereken alapuló nyugat-európai társadalmi gyakorlatot, a nyilvános kivégzéseket fedi. „Ezt a bonyolult és számunkra idegen világot csak akkor érthetjük meg, ha sikerül megszabadulnunk attól a felvilágosodás óta belénk rögzült elképzeléstől, miszerint a régi törvénykezést a kegyetlenség jellemezte. Kétségtelen, hogy az volt, de a szabadságvesztés ismeretlen, a rendőri felügyelet pedig kivitelezhetetlen volt” – figyelmeztet a szerző (Dülmen 1990:9–10). A kora újkor társadalmában a hatalom által szervezett nyilvános büntetések jól meghatározott rituális szerepet töltek be: a normaszegő büntetése által megtörtént a társadalmi rend restaurációja, a szabályok megszegését megtorolták és elrettentő példával szolgáltak. A nép a nyilvános kivégzéseket megtisztító, áldozati aktusokként élte meg, amelyeken keresztül áthatott a propagandisztikus szándékú hatalmi erődemonstráció is (Dülmen 1990:11). A 19. században a büntetések enyhülése tapasztalható, de például a keréketörési rituálé még a 19. század jó részében is érvényben maradt (Durkheimet idézi Szabó 2004:125). A halálbüntetés visszavonása a büntető rendszer átalakítása miatt következett be, és nem a szankciók enyhítése miatt történt, hisz annak végrehajtása még a jelenlevők körében sem volt visszariasztó hatású – mutat rá Szabó András (2004:91).¹¹

10. A büntetőjogtörténet-kutatás egyetlen speciális magyar büntetésmódot jelez: az eklézsiakövetést (lásd Vajna 1906:145).

11. A rituális jellegre és a rettenet megélésének széles társadalmi igényére utal Dülmen a következő sorokban: „Amikor a 18. században a kivégzéseket kezdték egyre inkább a naplopók szórakoztatásának és az egyszerű nép

Úgy véljük, hogy az adott kultúra jellege büntetéseiben igen markánsan kiütöközik, s mivel azok megfontolt, a hagyomány által kodifikált és legitimizált cselekvésekként az emberi-jogi attitűdök szankcionáló minőségében születtek, lényegükön keresztül a kultúra legmélyebb, archaikus rétegei tárulnak fel.

A normaszegés megállapítása és lehetőség szerinti szankcionálása sorrendben az informális, majd a formális intézmények részvételével történt: első fokon rendszerint az informális ellenőrzés tényfeltárása mutatta ki a bűnösséget, a normaszegés minősége és mértéke pedig döntési alapként szolgált a bűnösnek a formális, szankcionáló feladatkört is betöltő legális intézmény kezére játszásában. Amennyiben a normaszegő a kollektív erkölcsi értékrendet a lehető legdurvábban megsértette, a közösséget rendkívüli módon megbotránkozttatta, úgy a közösség maga folyamodott a büntetés végrehajtásához és a társadalmi rend helyreállításához. Az archaikus közösségekben fennálló büntetőjog a modern törvénykezéssel ellentétben nem a bűnös megjavítására és társadalmi reintegrációjára, hanem a társadalmi jogrend visszaállítására törekedett (Dülmen 1990:10.).

A moldvai csángó büntetőgyakorlatban el kell különítenünk a becsületbeli és a testi büntetéseket. Az erkölcsi megítélés csak morális értékítéletet, rosszallást jelent, de ehhez ténylegesen nem fűz szankciót. Az erkölcsi alapú büntetőjogi értékítélet azonban jól megszabott szankciót fűz a jogi minősítéshez.¹² Az újkori és modern kori szankciók legalapvetőbb sajátosságát, a pillanatnyi büntetést felváltó, hosszas szemlélhetőségen keresztül konkretizálódó huzamos szankciót Beccaria, a francia forradalom korának büntetőjogásza dolgozta ki (Szabó 2004:91). Moldvában ezzel az igen elterjedt aspektussal főleg a közösség és a katolikus egyház büntetéseiben találkozunk, a huzamosság jelentősége itt az erkölcsi megsemmisüléssel járó teljes körű nyilvánossággal való szembesítés elérése (például a megesett leány hét vagy kilenc vasárnapon keresztül vezeklésül az oltár előtt fekete keresztet tartott a nagymise alatt).

Abból az alapállásból kiindulva, hogy a büntetés intenzitása annál nagyobb, minél fejlettebb az adott társadalom és minél abszolútabb a központi hatalom (Durkheimet idézi Szabó 2004:125), az alábbiakban szemügyre vesszük a moldvai csángó társadalomban alkalmazott büntetéseket, a büntető struktúra egységében való láttatása céljával. A közösségi akaratot ki nyilvánító büntetések közt különbséget teszünk a közösség által kitermelt és gyakorolt, valamint a közösség helyeslő hozzájárulásával végzett egyházi-papi szintről megfogalmazott szankciók között. A legújabb, az állami hivatalos szervek büntetéseit már a nyilvánosság kizárásával működnek.

3.1. Egyéni, közösségi büntetések

Ezek a szankciók valójában egy-egy normaszegés büntetési eljárásának elemeire bontott, le-tisztázott formái, alkalmazásuk során tehát ezek halmozását, szinkronitását, az egyes esetek súlyosságának függvényében adaptált ötvözött változatait figyelhetjük meg.

a.) *Pletyka*. A pletyka normatív jellegét tanulmányozva állapítja meg Keszeg Vilmos, hogy „olyan közösségi funkciókat egészít ki, amelyek nélkülözhetetlenné teszik. Informál, kontrollál, szabályoz, szankcionál” (Keszeg 2001:143). Ugyanakkor ez a legerősebb informális, szabályo-

mulattatásának tekinteni, még mindig akadtak olyanok, akik úgy vélték, hogy a részvétel sokuknak a büntett által megsértett világrrend visszaállításának aktusát és egy megtért bűnös vallási feláldozásának »ünnepe« jelenti.” (Dülmen 1990:12).

12. Bibó István, továbbgondolja: (Szabó 2004:113).

zatlan közösségi cselekvés, amely a társadalmi kontroll minden formájának alapjául, kiindulópontjául szolgál, sőt esetenként annak kiteljesítéseként és levezetéseként működik. A pletyka olyan értelemben tekinthető a társadalmi kontroll eszközének, amennyiben társadalmi kényszerként nyilvánul meg a törvénysértő viselkedés elkövetőjével szemben, rábírva azt a társadalom által normatívnak tekintett erkölcsi szabályok és értékek elismerésére (vö. Kotics 2001:27–48). Abban az esetben, ha közvetlen konfrontációra nincs lehetőség, a pletyka a kibeszélt személy tekintélyének csorbitásával, megszégyenítésével, megalázásával közvetíti a közösségi szankciót (Kömíves 2001:220). A feslett életvitelű személyek kigúnyolása szintén a pletyka diskurzusának részeként működött. A „beszéli a falu” kifejezés tehát valójában az információ nyilvánosságba juttatásával már önmagában is egyfajta erkölcsi büntetést fed.

b.) *Nyilvános megszégyenítés.* Főleg kisebb értékű lopások esetén alkalmazott eljárás, amely során a tolvaj a közösség előtt beismerte tettét, és szégyent, valamint megbánást tanúsított, és ígéretet tett, hogy többet nem lop. Példastatuálás szándékával a közösség dönthetett úgy is, hogy a lopott holmit a tolvaj nyakába kötötte és végighajtotta a falun, miközben annak kiabálnia kellett, hogy „*Aki úgy tesz, mint én, úgy jár, mint én!*”¹³ Ennek a büntetési módszernek az alkalmazása néhol napjainkban is előfordul, éppen a feldolgozhatatlan szégyennel járó elrettentő hatása miatt.¹⁴

Nyilvános megszégyenítésre számíthatott még a 20. században is az a leány, aki nem szűzen ment férjhez, és az csak a nászéjszakán derült ki. Újdonsült férje ilyenkor az alapos verés után a közösség figyelő tekintete mellett hazakergette szüleihez, és kérhette a hozomány kiegészítését is (lásd Kotics 2001:33).

c.) *Önbíráskodás.* Ez a büntetésforma a legitim vagy legális büntető fórum megkerülését jelzi, azt a gyakorlatot, amely során a bűnös szankcionálását maga a megkárosított végzi. Az önbíráskodás bosszú jellegénél fogva gyakran súlyosabb büntetést jelent, mint amire a közösségi vagy a hivatásos törvénykezési fórum ítélné a bűnöst. Általában a bűn és a büntetés között eltelt időszak rövidebb, mint formális bíráskodás igénybevétele esetén. Bár az önbíráskodást mint büntető jogszokást nem tartották becsületes dolognak, az egész magyar nyelvterületen rendszeresen éltek vele. Leggyakoribb formái a földelszántás, az elbitangolt jószág verése, a haragos megverése, a kimuzsikálás és kitáncoltatás voltak.¹⁵ Moldvából számos példa bizonyítja a harag szülte önbíráskodás gyakorlatát. Szabófalvi adat szerint a 20. század derekán a lét alapját jelentő földet az öreg gazda eladta anélkül, hogy házas fiait megkérdezte volna. Amint azok megtudták, megölték az apjukat (Imreh–Szeszka 1978:20). Ugyancsak ez a forrás hoz példát a legitim jogkörrel való visszaélésre, a faluközösség által nem egyértelműen helyeselt önbíráskodásra is. „1900 előtt – mondják az öregek – egy ember tavasszal nem akart a határkert javítására kimenni. Az akkori bíró addig járt lóháton, míg kivitte az engedelmességet megtagadót a határkert javításához, és amikor a lakos a neki jutó részen dolgozott, a bíró – azért, mert nem akart a maga jószántából a közmunkára menni – lóháton rárontott és legázolta a lóval a szegény embert, aki ott halt meg helyben a ló patái alatt” (Imreh–Szeszka 1978:202). Érdekes a szerzők adata a csángó öltözetdarab, a főként használt *kerparuha* szabófalvi eltűnésének körülményeire vonatkozóan

13. Peti Lehel a *kirikótást* a lopás kezelésének hatékony aktusaként írta le dolgozatában (Peti 2007:286–288).

14. A háromszéki Zágóban 2007 őszén a szárazság miatt megsaporodott sorozatos mezőlopások miatt szigorú intézkedéseket vezettek be. „A mezei szarkákat is kézre kerítik, elkobozzák a szekereiket, amivel a szénát lopják, s szegényszemre kiállítják a falu központjában azzal a felirattal: Így jár, aki lop!” *Háromszék*, 2007. szept. 5.

15. Lásd még: (Veres 1984:54).

is: „A kendővel bekötött fejviselet és a kerpa használata még a török uralom idejéből való, ami megmaradt az 1918-as háborúig, amikor bíró volt Rob János, aki kötelezte a mi asszonyainkat, hogy hagyják el ezt az elmaradott viseletet, és aki nem akarta, amikor találkozott a bíróval, ez a fejkötő kendőt letépte a fejéről, és így féltükben az asszonyok elhagyták ezt az elmaradott viseletet” (Imreh–Szeszka 1978:206).

d.) Gyalázás. Az önbíráskodás triviális formája, amely során a büntető fél szóban és tett által emberségében sérti meg a haragját kiváltó személyt. A káromkodó-gyalázkodó szankciók állandó eleme az emberi ürülék, fenék, nemiszerv emlegetése, illetve provokatív mutogatása.

e.) Népítélet. Elsodró, elemi erejű kollektív büntetés. A közösség együttes erővel lép fel a kárát okozó, különleges súlyú vétket elkövető megbüntetésére érdekében. Különböző eljárásokat vetettek be a büntetés során: verés, megkötözés, halálra ütlegetés, megégetés, keresztre feszítés, száműzés. A népítéletek gyakran a szankcionált személy halálát okozták.¹⁶

f.) Kiközösítés. Társadalmi elkülönítést, a közösségi kapcsolat megszakítását jelenti. Ezt alkalmazták például a vallásukat elhagyó személyekre vagy a kollektivizálás kezdetén az azt támogató és a pártba önként beálló családokkal szemben is. Kiközösítést eredményezhetett a pap általi kiátkozása is a bűnösnek, akivel a közösség megszakította a kapcsolatot. Ez a büntetés a marginalizált személy társadalmi halálát jelentette, és leggyakrabban a falu elhagyására készítette.

g.) Átok, imádság. A szakralitás és a fekete mágia erőit büntetésre sarkalló indulattal telített imaformula. A csángók úgy tartják, hogy az átok hatékonyabb szankcionáló erő a világi igazságszolgáltatásnál. Átok vagy imádság végzésekor specialista – román pap, szerzetes – segítségét is igénybe veszik. A rituális átok rontó hatásait, jeleit a bűnösön egész életen keresztül keresik.

h.) Ráböjtölés, fekete böjt. A babhúzással és a kártyavetéssel szemben – amelyek a bűnös kilétének felfedezésére irányulnak – a ráböjtölés mágikus technikaként a bűnös transzcendens általi szankcionálására irányul. Az igazság kiderítéséért és a vétő példás megbüntetéséért fekete böjtbe kezdő család tagjai meghatározott napon (általában pénteken) szigorú böjtöt tartanak, ilyenkor az állatállományt sem látják el. A ráböjtölés egyik nyomatékos aspektusa a rituális meztelenség: a példák szerint a böjtöt fogadó fehérszemély meztelenre vetkőzve naphosszat imádkozik (lásd Peti 2007:292–293). A transzcendens büntetések, mint például a ráböjtölés és az imádság között maguk a csángók ritkán tesznek különbséget, a többféle mágikus praktika közül mindig az adott célnak megfelelőt – gyakran egyszerre többet is – alkalmazzák.¹⁷

3.2. Az egyházi szféra büntetései

a.) Kiprédikálás. Az egyház- vagy faluközösségben tapasztalt normaszegések templomban történő nyilvánossá tételének pap által végzett büntető célzatú aktusa. A kiprédikálás a közösségi pletyka, a megszólás pap által működtetett megfelelője. Mint ahogyan az emberek egész életükben óvakodnak attól, hogy a falu szájára kerüljenek, úgy a kiprédikálástól való félelem még erősebb. Az oltárról kibeszélni vagy megszidni valakit egyenértékű a normális magatartású társadalommal való szembeállítás, megbélyegzéssel, amely az illető társadalmi meghasonlását idézi elő.

b.) Pellengér, nyilvános vezeklés. Nyilvánossága által megszégyenítő erejű egyházi büntetés, a társadalmi kontroll hatásos eszköze. Leginkább a szexuális erkölcs előírásainak megszegőit sújtották ezzel a szankcióval. Meghatározott számú alkalommal a nyilvános vezeklésre ítélt személy

16. A népítéleteket a 4. fejezetben kiemelten fogjuk taglalni.

17. Erről bővebben: (Peti 2007:291–294).

a mise ideje alatt az oltár előtt állva az előírt megszegyenítő kellékekkel (fekete gyertya, töviskoszorú, fekete palást) kellett elviselje a közösség rosszálló tekintetét. „*Kellett három vasárnapot hallgasson uljan lány egy öl csihány, duduj, uljan szúrós csipkék egymásba. Kellett a templomba tartsa. A mise alatt, ott be a templomba. S tartsa feteke lepedőt, feteke keresztet, hogy szenvedje ki bűnit, hogy ne csánjon...*”¹⁸

c.) *Eltiltások.* A moldvai csángók nagyfokú vallásosságára építő papi büntetés, amely során a szakrális szférával való kapcsolattartástól, a lélek higiéniájának biztosításától tiltja el a bűnöst. Az áldoztatás megtagadását Krisztustól történő eltávolításként éli meg a szankcionált egyén. Kutatásaink adatai alapján ez a büntetőeljárás a pap akaratával való szembeszegülés esetén fordul elő. „*Nem hagyta, hogy menjen a tinérét (fiatalság) hajdonfejt, aszongya, a templomba nem lehet béjőnni hajdonfejt. Ha eleljenj áldozni hajdonfejt, nem adja bé szentséget. Azt mondja, menj, kös ruhát s aztán jöjj ide!*”

d.) *Papi átok.* Az egyházzal, valamint a pappal szembeszegülő egyén büntetése. „...a klézsei pap kiátkozott egy leányt azért, mert feljelentette a papot, hogy a segélycsomagból származó kávé pénzéért eladja. S hogy ez hogy történt, az is nagyon érdekes, csak a görögkeleti egyháznál hallottam ilyesmit, hogy kiátkoznak valakit nyilvánosan a templomban. A pap gyertyát gyújtott és kiátkozta, s a gyertyát eltaposta az oltáron” (Kallós 1993:101). Papi átok sújtotta Szabófalván azt az illetőt, aki leányt rabolt. Törvénytelen tettéért a pap fekete ruhába öltözve a gyülekezet előtt nyilvánosan átkot szórt a leányrablóra (Imreh–Szeszka 1978:205).

e.) *Fekete mise.* Mágikus erőket invokáló büntetés, egyházi specialisták – pap, szerzetes – végzik. A fekete mise mibenléte, a rítus leírása eléggé eltérő az adatközlők, a csángó falvak és a kutatások függvényében.

Saját gyűjtéseink alapján a fekete misét a pap a szószéken végzi, egyes adatok alapján mezítláb, egyedül vagy a falu asszisztálásával, fekete borítójú idegen nyelvű könyvből olvas fel, miközben kezében fekete gyertyát tart. A rítusszöveg elmondása után a gyertyát darabokra töri és a földhöz üti, így kiáltva: „*Az Atya vele seperje ki a házát!*” A fekete mise *csórérláb való* (mezítlábas) megtartása a bűnös rituális elveszejtését jelenti. „*S azt mondta a pap, hagyjátok el, me meghejtlek én tiktököt. [Mit csinál?] Meghejleti, mond egy misét. S nekifogott a pap s mondott egy misét, s egy-két hétre elvágta a trén [vonat] háromba azt a kölyköt...*” A fekete mise lényege valójában két látványos esemény során teljesedik ki. Az első a mezítlábas mise rituális szövegeinek elmondása, amely a meggyőződéses vallásosságot a világvége katartikus félelmével egyesítve a hívők kollektív halálfélelmét idézi elő. Klézsen 1991-ben a pap által tartott fekete mise alatt „*a nép meg volt ijedve, az öregek bögtek, mer ők tudták, ők még érték azkot feteke miséket.*” A második, a miséhez konkrét értelmet társító történet valamelyik fél szerencsétlenségének eseménye, illetve annak a közös narratív repertóriumba való kerülése.

Klézsei adatok szerint például „*azoknak is mondtak fetekemisét, amelyik például előbb született, amint kellett*” (Ilyés 2005:81).

Halász Péter leírása szerint a fekete misét általában olyankor veszik igénybe, amikor valakinek a halottja nem a falu temetőjében nyugszik. Ilyenkor a gyászoló család a pap segítségével „*viszszahozza*” a halottat szülőfalujába. „*Csináltatnak egy ravatalt a templomban, s a pap a ravatal előtt – »melyről hiszik, hogy valóságosan is ott van a halott« – elmondja a megfelelő imádsá-*

18. A megesett leány moldvai büntetőrítusairól hosszabb tanulmányt közölt Ilyés Sándor kolozsvári néprajzkutató. (2005:57–91).

gokat” (Halász 1991:551). A fekete mise ez utóbbi két funkciójával nem találkoztunk a csángó falvakban végzett kutatásaink során.

f.) *Istenítélet*. A papi átkot és a fekete misét a moldvai csángó falvakban az istenítélet formáiként tartják számon. A büntetőritusok során a papok vagy a szerzetesek a rítus specialistáiként, ember és Isten közötti közvetítőként szerepelnek. Az igazság kiderítése, a társadalmi rend helyreállítása „*Isten segítségével*” történik. Az istenítélet a normasértéssel vádolt és a megkárosított vagy vádló közti, a pap vagy a lokális egyházi vezetés elé vitt nyilvános vitájának legelfogadottabb igazságszolgáltató eljárása. Az eredménytől függően a közösség számára nyilvánvalóvá válik, hogy kinek volt igaza: az isteni büntetés a hamis fél fejére száll. Ezt az elemi büntetést a csángók az igazság rettenetes kinyilvánításaként élik meg. Az istenítélet súlya alatt a romlás lehet fizikai (maga a vétkes személy betegszik meg halálosan és pusztul el), lehet a gazdaságát sújtó jellegű, de társadalmi vonatkozású, a vétkes családját érintő istenítélet is előfordulhat: a norma ellen vétő elveszítheti családtagját is az igazságos ítélet során. Abban az esetben, ha valaki rossz szándékkal kért fekete misét, annak mágikus büntetőereje visszahat rá: *Ide hoztak vót valami gunyákokot, ... egy mesin, gunyákkal. S a pap osztogatta, adta, zembereknek. S ment a falu. Ej, egy aszanta, osztott amit osztott, többit odaadta nyámjinnak, aszangya, s elvette ő. Pap megharagudt s kiimádtá. Nem sok üdeje, itt. Kiimádtá, pap feteke misét csánt s a gyortyákokot meggyújtotta, mikor kifogyott a mise, eltörte gyortyát, s odaütte fűdhöz s aszonta: az Atya vele seperje ki e küszöböt! Ej, telik-múlik az üdö, eltött egy esztendő, s akkor eljött egy nagy víz, elvitte az asszont házastöl. (...) Ej, telik-múlik az üdö, páter elment ki Magyarországra, (...) ej, mikor jött haza, egy mesinba beütültek s ő is meghalt a mesinba.* A bűn egyértelmű megállapítását – az asszony bűnösségének elfogadását – megzavarta egy nem sokkal későbbi fejlemény: a pap Magyarországról visszatérve autóbalesetben meghalt. A tragikus eseményt a falu jelzésként értelmezte a pap bűnösségére vonatkozóan, és a közvélekedés szerint ki kellett volna egyeznie a két félnek a rettenetes, igazságos megoldáshoz való folyamodás helyett.

A fekete mise és az istenítélet mint rituális igazságszolgáltatási eljárások a középkor vallásos-mágikus világképének modern korig megmaradt elemei. A középkori ember hiszékenysége közismert – fejtegeti a középkori ember világképét kutatva Gurevics: az archaikus ember meg van győződve arról, hogy az isten minden tettet azonnal jutalmaz, vagy megtorol. Ebben a világban tehát nem a csoda szorul magyarázatra, hanem a csoda hiánya (Gurevics 1974:156–157, 1987:188). Ezt a mély meggyőződést aztán az egyház és a papok évszázadokon keresztül felhasználták a nép ellenőrzésére és féken tartására. A 20. század derekán „ha valamelyik asszony megkísérelte, hogy letegye magzatját és a pap megtudta, azt a templomban elátkozta, hogy gyilkolt és nem fog a mennyországba menni, hanem a pokolba. A nép írástudatlan, mindent elhitt, amit a papok mondtak” – emlékszik vissza egy csángó önéletíró (Laczkó 1994:113).

g.) *Adaptált, modern kori büntetések*. Azokat a pap által kitalált, alkalmazott büntetéseket soroljuk ide, amelyeket a különböző helyzetekhez alakítva rónak ki. Ilyen átalakított szankciónak tartjuk a nyilvános vezeklés pénzzel, adományokkal, papi ruha vásárlásával való megváltását (lásd Ilyés 2005:77–79), az egyházi munkára ítéletet, lealacsonyító helyzetek nyilvános elviselését. Klézsei adat szerint régen a magzatgyilkos anyát a pap a közösségi nyilvánosság mellett a következő módon büntette meg: „*Ó, bérekesztette még a pajtába es, a disznyópajtába bérekesztette, tékából, azt mondta, onnan egyék, kinek nem volt böcsülete*” (Ilyés 2005:78). Trunkban például 2004-ben a pap büntetésként a gyülekezetet a földre kényszerítette: „*Feküdjetek hasra, orrotokkal a földre. [Miért tegyetek úgy?] Zajongtunk. Igen, de nemcsak a fiatalokat, az öregeket is, mind.*

*Mindenki, orrával le (a földre). [S lefeküdték?] Le kellett. Egy ha nem térdel le, ahogy kell, megállítja a misét. [...] Letérdepeltet héjra, dióhéjra.*¹⁹

3.3. Világi hatalmi büntetések

A világi hatalmi büntetések közé soroljuk a román államhatalom megszilárdulása után kidolgozott és gyakorolt büntetőeljárásokat, amelyeket azokban az esetekben hajtottak végre, ha a közösség a hatóság kezére adta a bűnöst. Ha a faluközösség vagy annak képviselői úgy döntöttek, hogy megtartják az ítélkezés jogát, a normaszegőre a saját kultúrában meghatározott archaikusabb, általában a hatóságinál keményebb szankciót róttak.

a.) *Pénzbírság.* Tolvajtság, csendháborítás, verekedés esetén alkalmazott hatósági büntetés. A rendőrség által kirótt pénzbírság a megkárosítottak szerint nem garantálja a normaszegő megtérését és megjavulását. Ellenkezőleg, akár bosszúra sarkallhatja a vétkest, újabb normaszegések alaposabban kitervelt, körültekintőbb elkövetésére. Az idősebbek ma még a transzcendens erők bevonásával végzett bíraskodás igazságában és hatékonyságában hisznek.

b.) *Börtön.* Súlyosabb normaszegések esetén a világi hatóságok a bűnöst szabadságvesztésre ítélik. A csángó falvakban elvétve találunk börtönbüntetésre példát. Azt a klézsei férfit, aki valamikor meggyilkolta a feleségét, a közösség nem a börtönnel tarkított múltja, hanem az erkölcsei és egyházi vétség (mivel a tízparancsolatot szegte meg), a gyilkosság tettének elkövetése miatt zárja ki.

4. A BÜNTETÉSEK EGY ARCHAİKUS FORMÁJA: A NÉPÍTÉLET

A faluközösségben munkálkodó ember életében a fel-felbukkanó normaszegések ellenére a rend, a megállapodottság, a szabályozottság volt a jellemző. A rend ellenségeivel szembeni erőt a *communitas* jelentette. A szigorú közvélemény – amelynek figyelmét semmi sem kerülhette el – büntetése a pénzbírságnál is súlyosabb volt, kivetettséget jelenthetett. A régi írásokban és a falutörvényekben is szerepel ez a pár félelmetes szó: ha nem cselekszi az előírtat, „a falu bosszújára marad” (Imreh 1973:88). A népítélet, a falu bosszúja váratlansága miatt azt a ritkán szabályozható elemi közösségi büntetést jelentette, amely végzetes kimenetelű is lehetett a bűn fokának és a kiváltott társadalmi felháborodásnak a függvényében. Erejét és legitimitását a közösségiség kiforrásának pillanatában nyerte el, ősi jellege tehát a *communitas* kialakulási fázisában gyökereszik. A népítéletek különböző formái a 18–19. század folyamán a magyar nyelvterület falutársadalmában a leghatásosabb elrettentő erejű büntetések közé tartoztak.²⁰

A népítélet eszmeileg azonos a büntetőjogászok által kidolgozott ideális büntetés definíciójával. A büntetésnek ebben az értelemben zseniálisnak és hatékornak kell lennie, s minél gyorsabb és minél közelebb esik az elkövetett bűnhöz, annál igazságosabb és hasznosabb. Az emberi lé-

19. A szöveg román nyelven, egy tíz év körüli gyerek és ötvenéves korú nagybátyja szájából hangzott el. „*Puneți-vă pe burtă, cu nasul la pământ. [De ce să stați așa?] Făceam gălăgie. Da, dar nu numai tineri, și bătrânii, toți. Toți, cu nasul în jos. [Și s-au pus?] Trebuia să pună. Unul dacă nu se pune în genunchi cum trebuie, oprește liturghia. [...] Ne pune pe coajă, pe coajă de nuc.*”

20. Imreh István (1973:191–205), Tárkány Szűcs Ernő (1981:792–806) az egész közösséget felbolygató népítéletekről, autonóm közösségi fellépésekről beszélnek.

lekben a bűn és büntetés eszméjének összekapcsolása annál erősebb, minél közelebbi az időbeli távolság a büntetés és a gaztett között (Szabó 2004:95–96).

A népítéletek sajátos vonása, hogy nem válik ki egy vagy több nevesíthető egyén, hanem a megtorlás anonim. A több ember együttes fellépése miatt mindannyian a névtelenség homályába vesznek, a büntetést végrehajtó személyeket a falu nem adja ki, s mivel a rend helyreállítása a cél, senki sem érzi azt igazságtalan vagy kegyetlen akciónak (Szöcsné Gazda 2001:8).

Kutatásaink és dokumentálódásunk eredményeként számos erdélyi és moldvai népítéletről szerezhettünk információt. A büntetések egyetemes jellege mellett bizonyítanak a népítélet végrehajtásának azonos mozgatórugói. E szankciók legalapvetőbb közös vonása, hogy a normaszegés által gerjesztett feszültséget a sértett társadalom hirtelen akarattal a kollektív megtorlás által vezeti le. Az alábbiakban néhány ilyen népítéletet mutatok be.

a.) Időben a legkorábbi általunk ismert népítéletet Erdélyből a Szöcsné Gazda Enikő néprajzkutató által közölt anyag jelenti. Vagyason 1792-ben egy részeges asszonyt gyűjtogatásai miatt a falu férfijai feltartóztatathatlan dühükben az általa felgyújtott ház lángjai közé vetettek. Ez az eset azért is különös – mutat rá a szerző –, mert a büntetők kiléte kiderült, és a gyilkosság miatt a törvény büntetést kényszerített rájuk. A kutató által megtalált levéltári dokumentum éppen az a könyörgés, amellyel a falu lakói királyi kegyelemért folyamodnak falustársaik védelmében. „*A véghetetlen károk és romlások mián újólag az haragra felgerjedvén, mintegy eszeken kívül visszatérnek újólag az hadnagy quartélyára s erőszakoson a már arestumba tett asszonyt, akármint tiltotta légyen is akaradjukot az hadnagy, magukkal elvitték és az elégett épületek tűzébe bevették úgyannyira, hogy az említett asszony elégett*” (Szöcsné Gazda 2001:8–9).

b.) Vráncsából hasonlóan erőskezü büntetőgyakorlatot jelez Henri H. Stahl. Itt – bár a 20. század elején a megerősödő világi hatalom intézményei már egy ideje elnyomták a régi közösségi törvénykezést – az ősök szokása, az erős közigazgatási egység eleven emléke jól kimutatható a híres „nereji ítélet” során. Az első világháború idején, 1916-ban, amikor a román csapatok visszavonultak Moldvába, és a németek még nem hatoltak be Vráncsába, dezertőr katonabandák kifosztották Nerej falut. „A községi elöljáróság és a csendőrség elmenekült. A sorsára hagyott falu pedig lelke mélyén érezte, amint felébred és feltámad a múlt hagyománya. [...] most, hogy megszólaltak a vészharangok: a faluközösség visszaszerezte a háború előtti hatáskörét. Újra ő az elöljáróság, újra ő a csendőrség, fegyveres őrsegeket szervezett, amelyek elfogják és átadják »az öregek« igazságszolgáltatásának a gonosztevőket. A halálraítélteket »az ország« szokásainak megfelelően a falu színe előtt nyilvánosan végezték ki” (Stahl 1992:49–50).

A példán láthatjuk, hogy az ősi törvényeket még magában hordozó elzárt hegyi falu közössége a krízishelyzetben csődöt mondó hatósági kontroll miatt azonnal visszatért a korábbi ellenőrző gyakorlathoz. Az akkor már állami törvények tiltotta kivégzések végrehajtását szintén a krízishelyzet indokolta és tette szükségessé.

c.) A Moldvában híressé vált szabófalvi lincselést, amely lényegét tekintve semmiben sem különbözik az erdélyi és a vráncsai példától, az Imreh–Szeszka szerzőpáros ismerteti először. 1949-ben rablógyilkosság történt, amely során megölték a falubeli kocsmárost. A tetteseket a hatóság elfogta, és a helyszínre kísérte, hogy mutassák meg, hogyan történt az eset. Az összese-reglett döbbszent falubeliek akkor ismerték fel, hogy a gyalázatos tett elkövetői közt szabófalvi is van, s a falut ért szégyen elviselhetetlensége miatt a helyszínen agyonverték a gyilkost (Imreh–Szeszka 1978:202).

Az archaikus büntetés a hirtelen indulatból fakadó azonnalisága miatt az önbíráskodással mosható egybe. Népítélet jellegű büntetésről mégis olyan megtorló akció esetén beszélünk, amikor a büntetés végrehajtását a faluközösség vagy annak több képviselője végzi. Az önbíráskodás többnyire egyéni büntetéseket fed.²¹ A szabófalvi adatokból egyértelműen kiderül a közös büntető akciók népítélet volta, valamint az, hogy az ilyen jellegű kollektív fellépések mindannyiszor előfordulhattak, amikor különlegesen súlyos normaszegés történt. „...amikor úgy számították, hogy a gonosztevő bűnös, a faluból egybegyűlt 25 ember és megölték a gonosztevőt, s ezt a büntetést igaznak és jogosnak vélték, és mert egyesültek voltak, semmi sem történt velük. A büntetés érvényben maradt” (Imreh–Szeszka 1978:202). A kipellengérezett tolvajok némelyikét „az emberek meg is ölték, mint S. A.-t, a mérlegsúlyokkal” (Imreh–Szeszka 1978:201).

A kollektív büntetésforma Moldvában a szocializmus idején sem merült feledésbe. A kollektivitás ereje az államhatalom igazságtalan helyi képviselőivel szemben is hatékony fellépést, ugyanakkor immunitást, névtelenséget biztosított. „Annak letörték a kertjeit, bétörték a zablakait, mikor eljött ez a dekretul nou (új dekrétum). Nem ennek, annak! (Salamon Péternek, a primárnak) Békenték szarval! Bétörték a zablakait, s meggyújtották, hogy égjen el. Még szerencse, hogy nem gyúlt meg, mert elégett vala a zegész” (Gazda 1993:196).

d.) Trunkban 2001-ben népítélet során mintegy hat órán át köpdöstek, ütöttek, gúnyoltak egy többszöri tolvajlásán kapott 70 éves öregasszonyt. Az éppen elemelt háromméteres deszkához kötözve, Krisztus megfeszítését imitálva, a gyalázások közepette („*húgatták*”) hatalmas lármával végigvezették az utcán. A népítélet során a falu katolikus papja hallgatólagos beleegyezésével támogatta annak végrehajtását. Az esetet követően az idős asszony két évig eltűnt Trunkból, és a szomszédos településeken hányódott.²²

Az ítélet kollektív büntetési aktusként való végrehajtása a nyilvános térben, a tettenérés helyszínén zajlott. A lopott tárgyhoz való kötözés mellett, hogy tudatosítani szándékozott a vétkes számára bűnösségét, és szimbolikus tartalommal telítve konkrétan is felmutatta a szankció okát a társadalom előtt, a legnagyobb emberi kinszenvedés, Krisztus keresztre feszítésének imitációjával jelezte a bűn keresztény súlyát és a felgyülemlett közösségi harag intenzitását.²³

A fenti példákból jól látható, hogy a 19. századra visszanyúló közösségi emlékezetben fennmaradt népítéletektől a sor napjainkig terjed. A székely és csángó faluközösségek életét szabályozó normák nem mindig álltak összhangban a világi és az egyházi rendszabályokkal. A Székelyföldön jóval korábban megindult polgárosodás és mentalitásváltás miatt a későbbiekben itt-ott előforduló, az egykori archaikus büntető rendszerre utaló elemek, törekvések kirívóbbak, anakronisztikusként hatnak. Így azt az 1991-es csíkmindszenti egyházhatározatot, amelyben az egyház hajlott korú tanácsosai az egyházfenntartó járulék befizetésének elmulasztását drasztikus, középkori jellegű szankcióval kívánják megtorolni – „nem katolikusok temetése a temető szélében vagy az akasztottak között lesz, attól eltérően, hogy hozzátartozói katolikusok voltak,

21. Kotics József az egyéni akciót önbíráskodásnak, a közösségi büntetést kollektív önbíráskodásnak nevezi (Kotics 2001:34). Fogalomhasználatunkban az igen kifejező erejű *népítélet* a kollektív önbíráskodást fedi.

22. Az esetet bővebben leírva és értelmezve közöltük. Lásd Kinda 2005. 21–56.

23. Keresztre feszítés alatt nem a rómaiaknál szokásos halálos büntetés, hanem olyan megszegyenítő testi büntetés értendő, mint pl. a kikötés a katonaságnál. Lopásesemény keresztre feszítéssel való büntetésére magyar nyelvterületről a 16. század végéről van adat. „Bártfán 1596. febr. 16-án Jakab, egy sárpataki illetőségű özvegy fia, alig 17 éves, több lopás miatt, melyeket részint a helységbeli bíró házában, részint pedig az iskolában követett el, keresztre feszítettett (*cruci affixus est*)” (Vajna 1906:141).

melletük helye nincs” –, Tánczos Vilmos a letűnt középkori-újkorai rendtartás egyik utolsóként felbukkanó nyomaként értelmezi. Miközben a templomkapura függesztett dokumentum a közösség érdekét védi, konzervál, védelmez egy olyan örök érvényűnek hitt állapotot, amely régóta letűnt, sőt azt is feledni látszik, hogy az azt kitermelő közösség már nem is létezik – írja a szerző (Tánczos 1994:100).

A csángóföldi faluszéki ítélkezés és az ősi életrendben gyakorolt falusi büntetőeljárások formái az ismert európai általánosba kapcsolódnak. A falura szégyent hozó, közösséggellenes embert, a gyilkost meglincselő kollektív népi büntetés arra is utal, hogy itt hosszabb élettartammal rögzítődött sok olyan szokás, amely hajdan a székelyeknél sújtotta kegyetlen büntetéssel azokat, akik a közösséggel szembe fordultak. A 20. században a halványuló hagyományos csángó rendtartás jele, hogy aki nem követte a közösség határozatát, az állami döntéshez folyamodhatott, s az illetékes törvényszék által kiszabott – sokszor enyhébb – büntetést köteles volt végrehajtani (Imreh–Szeszka 1978:197–201).

5. ÖSSZEZÉS

Tanulmányunkban a moldvai csángó falvakban alkalmazott büntetések rendszerét próbáltuk bemutatni. Nyugat-európai, székely és csángó példák párhuzamba állításán keresztül az újkorai és modern kori büntető szokások egységes, összeurópai jellegét hangsúlyoztuk. A legjellemzőbb csángóföldi büntetések ismertetésével a normaszegések megtorlásának, a rend helyreállításának archaikus formáit, mélyebb kultúrtörténeti rétegekben való gyökerezését emeltük ki. Az itt bemutatott kultúraszelet a választott témából adódóan természetesen sarkított ismertetése a csángó társadalomnak, annak kiemelt társadalmi gyakorlatát, a szankció és a bosszú szociális és szokásjogi kereteit körvonalazta. Dolgozatunk ebből fakadó egyoldalúságát Imreh István székelyföldi törvénykezési jegyzőkönyveket elemző dolgozatának idevágó soraival magyarázzuk: „A falujegyzőkönyvek – és ezt is meg kell mondanunk – nem tartanak hízelgő tükröt öseink elé, sőt vitáik közben, gyengeségeiket eláruló pillanataikban is elénk varázsolják esendő és gyarló ember módra élő elődeinket. Gondoljunk azonban arra, hogy ha mi ma a törvényszékek jegyzőkönyveiből akarnók megismerni napjaink emberét, szükségszerűen sötétebb lenne a valóságosnál a róla alkotott képünk. Ami a faluközösség történetében talán mindennek ellenére önértéket adó, valóságos önértéktudatot növelő, az az, hogy itt vigyázattal éltek: ne válják ember embernek farkasává, s volt szándék és képesség arra, hogy emberség és értelem diktálta szép rendbe fogják egybe a természettel, uraikkal oly nehéz küzdelemben élőket. Így volt ez természetes módon mindenütt az országban. Különösképpen Moldva rázeş falvaiban, a havasalföldi moşneni községekben, a szász communitásokban...” (Imreh 1973:90). A csángó közösségek külső reprezentációját, pozitív minősítését, az egységes kultúra képének kifele történő felmutatását a település lakóinak nagy hányadát kitevő gazdák határozták meg, akik a deviáns egyénekkel szemben túlnyomó többségben voltak (vö. Veres 1984:54), s egyben ők képviselték az ítélkező közvéleményt is. A hagyományos csángó közösségek 20. századi felbomlásával létrejött erősen tagolt társadalomban²⁴ felszámolódott az egységes közvélemény, az egységes normarendszer halványulásával alaptalanná vált a társadalom következetes ellenőrzése, s ezzel nagyrészt meg-

24. A közösség és társadalom fogalmát jelen esetben a Tönnies által ajánlott értelemben használjuk (1983).

szűntek a társadalmi rend rehabilitálását biztosító kollektív büntetések is. A 20. század végi–21. század eleji időszakot a hagyományos és modern világszemléleteket keverő szerkezet nélküli kulturális átmenet jellemzi (Tánczos 2000b:208), amelyben a valamikori archaikus szokásjogi rendszer anakronisztikusságát jelzik a (népi) igazságszolgáltatásban fel-felbukkanó büntetőelemek, melyek mögül jobbra kivesztek a hagyományos kulturális tudatformák.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Durkheim, Émile 1997: A társadalmi tények magyarázatával kapcsolatos szabályok. In Bohannon, Paul – Glazer, Mark (szerk.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest: Panem–McGraw-Hill, 326–352.
- Dülmen, Richard van 1990: *A rettenet színháza. Ítélezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban*. Budapest: Századvég Kiadó–Hajnal István Kör
- Egyed Péter 1981: „A communitas egy test.” A kettős parancs modellje. *Korunk*, 1981, XL, 1, 13–20.
- Foucault, Michel 1990: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest: Gondolat
- Foucault, Michel 1999: Őrület és társadalom. In uő: *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen: Latin Betűk 2000, 252–270.
- Friedell, Egon 1994: *Az újkori kultúra története*. III. Budapest: Holnap Kiadó
- Gazda József 1993: *Hát én hogyané síratnám. Csángók sodró időben*. Budapest: Szent István Társulat
- Gurevics, A. J. 1974: *A középkori ember világképe*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Gurevics, A. J. 1987: *A középkori népi kultúra*. Budapest: Gondolat
- Gusti, Dimitrie 1976: *A szociológiai monográfia*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó
- Halász Péter 1991: Egyházi jövedelmek a Román környéki csángó falvakban. In uő (szerk.): *A Duna menti népek hagyományos műveltsége*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 545–556.
- Hankiss Ágnes 1978: *A bizalom anatómiája*. Budapest: Magvető Kiadó
- Hankiss Elemér 2004: A büntudatról. In uő: *Társadalmi csapdák és diagnózisok*. Budapest: Osiris Kiadó, 271–300.
- Heller Ágnes 1994: *Általános etika*. Budapest
- Heller Ágnes 1996: *A szegény hatalma. Két tanulmány*. Budapest
- Ilyés Sándor 2005: A megesett leány büntetőritusai a moldvai csángóknál. In Kinda István – Pozsony Ferenc (szerk.): *Adaptáció és modernizáció a moldvai csángó falvakban*. Kolozsvár: KJNT, 57–91.
- Imreh István 1973: *A rendtartó székely falu. Faluközösségi határozatok a feudalizmus utolsó évszázadából*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó
- Imreh István 1983: *A törvényhozó székely falu*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó
- Imreh István – Pataki József 1992: *Kászonszéki krónika 1650–1750*. h. n.
- Imreh István – Szeszka Erdős Péter 1978: A szabófalvi jogszokásokról. *Népismereti dolgozatok*, 1978, 195–208.
- Kallós Zoltán 1993: Gyűjtési élményeim Moldvában. In Péterbencze Anikó (szerk.): *Moldovának szíp tájaind születtem...* Jászberény, 95–109.

Keszeg Vilmos 2001: Az írás és a beszéd konfliktusa. Egy írástudó asszony „pere”. *Néprajzi Látóhatár*, X, 1–4, 135–149.

Kinda István 2005: A társadalmi kontroll és intézményei a moldvai falvakban. Normák, normaszegők és szankciók a csángó társadalomban. In Kinda István – Pozsony Ferenc (szerk.): *Adaptáció és modernizáció a moldvai csángó falvakban*. Kolozsvár: KJNT, 21–57.

Kinda István 2006: A pap helye és szerepe a lokális társadalom életében. In Diószegi László (szerk.): *Veszélyeztetett örökség, veszélyeztetett kultúrák. A moldvai csángók*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 147–156.

Kotics József 2001: Erkölcsi értékrend és társadalmi kontroll néhány moldvai csángó faluban. In uő: *Mások tekintetében*. Miskolc: Miskolci Egyetem, 27–48.

Körmives Noémi 2001: Mindennapjaink szövegei: a pletyka. *Néprajzi Látóhatár*, X, 1–4, 205–225.

Laczkó István 1994: Emlékek egy moldvai csángómagyar életéből. (Önéletírás) *Néprajzi Közlemények*, XXXIII, Budapest: Néprajzi Múzeum, 87–207.

Miklós Zoltán 2005: Öröklési jogszokások a moldvai csángóknál. In Kinda István – Pozsony Ferenc (szerk.): *Adaptáció és modernizáció a moldvai csángó falvakban*. Kolozsvár: KJNT, 101–131.

Peti Lehel 2007: Offenzív mágikus rítusok a moldvai csángó falvakban. In Szöcsné Gazda Enikő – S. Lackovits Emőke (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7. Sepsiszentgyörgy–Veszprém: Székely Nemzeti Múzeum – Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság*, 285–309.

Pozsony Ferenc 2005: A moldvai csángó magyar falvak társadalomszerkezete. In uő: *A moldvai csángó magyarok*. Budapest: Európai Folklór Intézet, 171–190.

Stahl, Henri H. 1992: A régi román falu és öröksége. *Encyclopaedia Transylvanica*, Budapest

Szabó András 2004: Recepció és kreativitás a büntetőjogban. In Sajó András (szerk.): *Befogadás és eredetiség a jogtudományban. Adalékok a magyarországi jog természetrajzához*. Budapest: Áron Kiadó, 72–136.

Szöcsné Gazda Enikő 2001: Egy vargyasi népitélet 1792-ből. *Erdővidéki Lapok*, 2001, 3 (5.), 8–9.

Tánczos Vilmos 1994: „Temetése a temető szélében vagy az akasztottak között lesz.” *Korunk*, V, 6, 99–101.

Tánczos Vilmos 2000a: „Deákok” moldvai magyar falvakban. In uő: *Keletnek megnyílt kapuja*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 175–205.

Tánczos Vilmos 2000b: Egyház, vallás – népi kultúra. In uő: *Keletnek megnyílt kapuja*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 206–232.

Tárkány Szücs Ernő 1981: *Magyar jogi népszokások*. Budapest: Gondolat

Tönnies, Ferdinand 1983: *Közösség és társadalom*. Budapest: Gondolat

Vajna Károly 1906: *Hazai régi büntetések*. I–II. Budapest: Nyomatott Lőrintz János „Univers” Könyvnyomdájában

Veres László 1984: *Erkölcsi normatívák és tevékenységi típusok*. Debrecen: KLTE

Vincze Gábor 2004: Bevezető. In uő (szerk.): *Asszimiláció vagy kivándorlás? Források a moldvai magyar etnikai csoport, a csángók modern kori történelmének tanulmányozásához (1860–1989)*. Budapest–Kolozsvár: TLA–EME, 13–61.